

ЛІТЕРАТУРНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ В ШКОЛІ

ЯК ВИД ДІЯЛЬНОСТІ

Юрій Бондаренко,
доктор педагогічних наук, професор
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

УДК 371.5.016:821.161

У статті означено роль текстуального спостереження в організації навчального процесу під час вивчення літератури. Автор розкриває етапи відповідної діяльності, цілеспрямованість завдань, демонструє способи розв'язання тих дидактичних проблем, які можна вирішити саме з допомогою літературного спостереження. Одна з провідних думок – якість осмислення учнями художнього матеріалу безпосередньо залежить від яскравості і глибини одержаних вражень.

Ключові слова: спостереження, художній фрагмент, етапи діяльності, читання, коментування, опис, переказ.

Аналізу літературного матеріалу завжди передуює сприймання. Думки й висновки школярів ніколи не набудуть інтелектуальної повноти, якщо не опиратимуться на виявлені художні факти, на усвідомлене учнями багатство літературного тексту. Як писала К. Фролова, «...одних суто логічних знань, однієї інформації для розуміння літератури і мистецтва недостатньо. Що ж потрібно ще? В чому секрет? А секрет полягає в тому, що той, хто хоче зрозуміти мистецтво і митця, літературу і письменника, **повинен увійти в світ митця** (виділення наше – Ю.Б.)...» [5, с. 13]. Тому важливе місце в навчальному процесі посідає саме **спостереження** – основний спосіб сприймання будь-якого об'єкта, у тому числі й мистецького твору. Навіть під час первинного прочитання школярі здійснюють огляд художньої тканини, фіксують найбільш виразні її сторони. Це створює передумови і для підвищення емоційного фону заняття, і для досягнення належного аналітизму.

Як писав В. Сухомлинський, «спостереження – мати осмислення й запам'ятовування знань. Спостережливий учень ніколи не буває невстигаючим чи неграмотним» [4, с. 72]. Тому вчитель-словесник повинен постійно забезпечувати якісну текстуально-споглядальну роботу, насичувати уяву школярів яскравими враженнями, а знання – чітким розумінням авторського образотворення: сюжетно-композиційної, хронотопної, словесної, проблемно-тематичної, світоглядно-концептуальної, жанрової, стильової специфіки літературного матеріалу.

Метою проведення різноманітних спостережень на уроках літератури та в позаурочний час є:

1. Формувати в учнів здатність зосереджуватися над текстуальним полем літературного матеріалу, виявляти те, що складає дослідницький інтерес.
2. Забезпечити якісне сприйняття художнього тексту та його окремих елементів, максимально глибокі уявлення про твір, усвідомити його образне багатство.
3. Підготувати учнів до осмислення (інтерпретації, аналізу) літературного матеріалу, збагатити їх необхідним художнім фактажем, який дозволить здійснити продуктивну оцінку змальованого.
4. Посилити точність і аргументованість відповідей школярів.
5. Розвивати образне мислення школярів, їх творчо-аналітичні здібності.

Спостереження на уроках літератури завжди відбувається в рамках тієї дослідницької технології, яку запропонував учитель. Ця технологія обумовлена шляхом аналізу та очікуваними навчальними результатами. Проте, який би шлях опрацювання літературного матеріалу не був визначений, для спостереження завжди обираються фрагменти тексту, які нададуть необхідну художню інформацію. Залежно від дослідницької мети такий фрагменти можуть збігатися з окремими епізодами, бути лише їх частинами,

охоплювати декілька епізодів. Учителя та учнів мають цікавити **образна структура літературного матеріалу, її змістова та формальна специфіка.**

Для підготовки аналізу спостереження відбувається за точно визначеними елементами обраного фрагменту, зв'язками (хронологічними, причинно-наслідковими, уподібнення/протиставлення) між епізодами. Школярам «варто дати випереджувальне завдання, у якому викласти основні питання, що їх мають самотужки розв'язати учні-читачі в процесі та внаслідок ознайомлення з текстом виучуваного твору» [2, с. 99].

Операційно дії учнів мають пройти два етапи:

1. Цілеспрямоване виокремлення в структурі тексту необхідного, його «відособлення» від іншої художньої інформації.
2. Спостереження зображеного, усвідомлення його особливостей, з'ясування тих властивостей, які актуальні для виконання здійснюваного дослідження.
3. Усний або письмовий опис/переказ спостереженого.

Учні повинні визначити, що вони бачать у фрагменті, яким воно постає перед ними. Крім того, вони мають зробити це максимально точно, детально, в інших випадках – широко й розгорнуто. Під час такої роботи можлива змагальність між учасниками спостереження: **побачити те, що не побачили інші.**

Учителі-словесники повинні розвивати власне літературознавчу спостережливість – уміння віднаходити й критично споглядати художні об'єкти. Формувальний період охоплює декілька основних етапів:

1. Наставничий: учитель пояснює значення спостереження для якісного опрацювання літературного твору.
2. Демонстративний: словесник проводить показові спостереження, сам виділяє важливі художні елементи, які необхідно розглянути поглиблено, пояснює свої дії.

3. Навчально-діяльнісний: тут відбувається колективна цілеспрямована робота всього класу під керівництвом учителя, яка полягає в постійному регулюванні діяльності школярів з боку наставника (для цього обираються спеціальні фрагменти літературних текстів; за необхідності етап може повторюватися не один раз).

4. Індивідуальна самостійна робота: учні одноосібно здійснюють спостереження, коментують прочитане.

Важливим регулятором спостережень є їх **дидактична цілеспрямованість та точність націлювання**. Із допомогою спеціальних завдань учитель має деталізувати предмет, який треба оглянути в окремій художній точці або ж простежити його динаміку протягом твору.

Із погляду художнього сприйняття, ключовими словами для спостереження виступають:

подія, її перебіг (У чому її сутність? Як саме вона здійснюється?)

Проведіть спостереження, яким чином Ява і Павлуша здійснювали підкоп під свинарник (повість «Тореадори з Васюківки» В.Нестайка).

Виявіть особливості першої і другої битви з половцями (поема «Слово о полку Ігоревім»). Опишіть їх.

конфлікт (У чому він полягає? Як він розвивається? Які сили беруть у ньому участь і як при цьому себе поведуть? Яким чином конфлікт розв'язується?)

Простежте, яким чином розгортається конфлікт у поемі Т. Шевченка «Катерина». Виявіть його найбільш гострі моменти.

Знайдіть сюжетні точки, у яких оприявлено конфлікт між Григорієм Многогрішним та сталінським режимом. Перекажіть відповідні епізоди (роман «Тигролови» Івана Багряного).

хронотоп та його елементи (Які часові та просторові рамки зображеного? Які особливості є найбільш важливі з погляду художньої концепції твору?)

Дослідіть найбільш виразні моменти (стан природи, події, персонажів), які ви бачите в хронотопі «Весна» (драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня»).

Огляньте суспільні порядки, які Леся Українка зображує в хронотопі «Московія XVII століття» (драматична поема «Бояриня»).

позасюжетні елементи (Якими вони постають? Із чого складаються? Які елементи найбільш виразні?)

Яким чином Т. Шевченко досягає привабливості українського пейзажу? Дайте відповідь, провівши необхідні спостереження (поема «Сон»).

Розгляньте образ Зачарованої Десни. Знайдіть його найсуттєвіші риси (кіноповість О. Довженка «Зачарована Десна»).

композиційна частина (У чому полягає її зміст? Які елементи визначають її змістову та формальну сутність?)

З'ясуйте зміст першої композиційної частини в драмі І. Котляревського «Наталка Полтавка». Складіть його детальний план.

Зіставте другу частину в романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» з іншими частинами. Поясніть відмінності.

персонаж (Якими портретними, мовними, поведінковими, психологічними властивостями наділений? Як саме вони себе виявляють?)

З'ясуйте портретні деталі в образі Марусі з однойменної повісті Г.Квітки-Основ'яненка.

Знайдіть ключові слова в мовленні Мартина Борулі (однойменна комедія Івана Карпенка-Карого).

словесні звороти (У чому полягає їх зміст? Яким чином його оприявлено з допомогою мовних засобів? Як саме виражено тропеїчну та стилістичну структуру?)

Виявіть словесні звороти, із допомогою яких І. Франко характеризує український народ в поемі «Мойсей». Установіть їх зміст.

У самостійно підбраному поетичному тесті виділіть метафори. Опишіть їх художню оригінальність.

тема (Які її грані продемонстровано? Із допомогою яких засобів це здійснено?)

Дослідіть, яким чином у новелі Миколи Хвильового «Я (Романтика) унаочнено тему громадянської війни.

Як саме тему колективізації зображено в романі У. Самчука «Марія»? Дайте відповідь, провівши відповідні спостереження.

проблема (У чому полягає її зміст? Як саме її унаочнено?)

Яка проблема є ключовою в драматичній поемі Лесі Українки «Одержима»? Простежте її розгортання в тексті.

З'ясуйте, яким чином В. Стефаник змальовує проблему розлуки селянина з рідною землею (новела «Камінний хрест»)

ідея (Яким чином її реалізовано? Із допомогою яких засобів?)

Яким чином у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» утілено ідею вищості духовного начала над матеріальним? Знайдіть і огляньте необхідні фрагменти твору.

Український народ незнищений! Здійсніть спостереження над тими образами-персонажами, які її втілюють.

певні концептуально-філософські поняття (Якого змісту їм надає письменник? Яким чином його виражено? Який вплив ці поняття мають на зображене?)

З'ясуйте, яким чином реалізовано концепти «Космос», «Бог», «Людина» в повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»).

Установіть, яким чином екзистенціально-філософське поняття «межова ситуація» вплинуло на зміст повісті-поєми О.Турянського «Поza межами болю».

жанрові чи стильові риси (Яким чином вони виражені? Який вплив мають на зображене?)

Узявши за основу жанрову структуру новели, виявіть її особливості в «Подвійному колі» Ю. Яновського.

Танець, мова персонажів, сльози, пісня. З'ясуйте, яким чином ці засоби беруть участь у реалізації стильових рис експресіонізму в новелі В. Стефаніка «Камінний хрест». Опишіть відповідні фрагменти твору.

Учні завжди мають переходити на рівень окремих деталей, виділяти їх і описувати.

Названі художні елементи виступають орієнтирами в проведенні спостережень, які можуть набувати двох варіантів. Перший – ***різнопланове й багатоаспектне сприйняття фрагмента***. У цьому випадку вчитель та учні повинні описати всі художні елементи та засоби їх вираження. Такі спостереження здійснюються у тому випадку, коли обраний фрагмент відіграє особливо важливу роль в структурі літературного тексту і його опрацювання має принципове значення для усвідомлення учнями своєрідності художнього матеріалу. До таких частин твору, зокрема, можна віднести два епізоди з новели М. Коцюбинського «Intermezzo», коли ліричний герой знаходиться в

місті й на кононівських полях, сцену прощання сім'ї Івана Дідуха з односельчанами та ін.

Другий вид – це *виділення тільки окремих художніх елементів у межах фрагмента чи й цілого тексту*. Він відзначається більшою цілеспрямованістю, виходячи з мети дослідження, коли треба виокремити й споглядати те, що має значення в контексті вузького тематичного підходу. Наприклад, досліджуючи фаталістичні уявлення в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся», школярі віднаходять вислови персонажів про Бога та долю людини, усвідомлюють їх зміст. У процесі опрацювання кіноповісті О. Довженка «Україна в огні» доцільно забезпечити поглиблене сприйняття образів Людвіга та Ернста фон Краузе. Це дозволить усвідомити авторське бачення потворного обличчя фашизму.

Окремий напрямок спостережень спрямовано на *виявлення невідомого та незрозумілого* для учнів. Тільки безпосередній контакт із текстом дозволяє усвідомити основні проблеми, які виникають в учнів у площині *розуміння* літературного матеріалу. Опрацьовуючи художній твір, школярі вказують на те, що потребує додаткових пояснень, з'ясування. Організація таких первинних спостережень спрямована на встановлення тих художніх моментів, які треба опрацьовувати поглиблено, зупиняти на них додаткову увагу. З'являються можливості для вирішення проблеми «відчуження» учнів від літературного матеріалу, адже «зняття» незрозумілого та невідомого забезпечує якість сприйняття, цілісність та повноту художньої картини, яку мають усвідомити школярі.

Проблема невідомого та незрозумілого особливо актуальна під час вивчення теорії літератури. Школярі під керівництвом учителя спочатку повинні провести спостереження художніх явищ, усвідомити їх особливості, а вже потім засвоювати теоретичні поняття, якими ці явища можна означити.

Крім того, доцільно задавати й інші психологічні параметри спостережень. Наприклад, з'ясування того, що учні вважають **феноменальним** (особливо яскравим, нестандартним, вартим уваги тощо) в літературному творі дозволяє забезпечити особисто зорієнтоване навчання, стимулювати читацькі враження школярів. Російський педагог Є.Ільїн рекомендував підійти до спостережень над текстом з позицій **корисного, особисто значущого** для учнів. Школярі виявляють те, що може розширити їхній життєвий досвід, надає певні дороговкази, допомагає вирішенню вікових проблем, із якими діти зустрічаються. Так реалізується технологія особистісно орієнтованого навчання. Під час застосування інших технологій відбувається й інше націлювання. Проблемне навчання та розвиток критичного мислення потребують уваги до тих моментів, які спонукають до роздумів або й викликають заперечення, із якими не можна погодитися.

Отже, поле спостережень достатньо широке. Їх специфіка зумовлена не тільки вимогами, що ставляться до вивчення конкретного тексту, але й додатковими завданнями, зумовленими педагогічною технологією, яку вчитель реалізує, намагаючись досягнути певну розвивальну чи виховну мету.

Окремою проблемою є «картографування» фрагмента, тобто окреслення його текстуальних рамок. Учні повинні вміти чітко визначити те, що треба розглянути, не виходити за межі необхідного. У них треба розвивати здатність знаходити й виокремлювати художній матеріал, важливий для опрацювання, що впливає з мети дослідження.

Щоб підвищити якість спостереження й сприяти запам'ятовуванню прочитаного, доцільно практикувати спеціальні записи. Як підкреслює Б. Степанишин, «виписувати конче треба, але небагато, щоб не порушити складного процесу сприймання твору, не перетворити вдумливе читання з естетичної насолоди в звичайну повинність. Рекомендуємо учням занотовувати свої спостереження, враження за такою короткою схемою: 1. Дуже сподобалося. 2. Не зрозумів. 3. Вважаю дискусійним. 4. Короткі

цитати» [3, с. 95]. Як бачимо, відомий учений-методист фіксує моменти особистісного враження, незрозумілого, проблемного, які є актуальними для учнівських спостережень. Звичайно, цим не може обмежувати названу роботу, адже головним завданням є виявлення й усвідомлення того, що складає саме дослідницький інтерес.

Спостереження відбуваються *в процесі читання – мовчазного, вголос, коментованого*. Це варіанти і для колективної, і для індивідуальної роботи. *Мовчазне* читання створює атмосферу вдумливого особистісного сприйняття. Школярі зосереджуються над текстом, що необхідно для виявлення важливих художніх моментів. Мовчазне читання – основний вид діяльності учнів удома. Під час уроку літератури його теж використовують: одноосібне зосереджене спостереження дозволяє підготувати аргументовану аналітичну відповідь. Читання *вголос* на занятті сприяє організації колективного спостереження, коли учні разом виявляють певні художні факти, спільно окреслюють дослідницьке поле. Пошукова робота закінчується *описом* чи *переказом*, а також *коментуванням* – обговоренням віднайденого, з'ясуванням у ньому невідомого, поясненням незрозумілого, виявленням художньої специфіки тощо.

Констатація встановлених художніх чи історико-літературних фактів, їх опис та переказ відповідних текстуальних фрагментів [1, С.9-43] є первинними результатами спостереження й засвідчують необхідний рівень усвідомлення учнями того явища, яке далі буде проаналізовано. Відповідно словесник має уважно поставитися до того, наскільки точно школярі відтворюють – це означає їхню готовність або неготовність до більш складних аналітичних дій.

Опис і переказ, сполучаючись, віддзеркалюють наслідки спостереження. Зокрема, переказ – це відтворення подієвої канви літературного твору, послідовності того, що відбувається в ньому. При цьому, звичайно ж, використовуються й елементи опису зображених об'єктів, процесів,

персонажів та інших змальованих письменником об'єктів. Учні повинні не тільки переказати прочитане, але й максимально виразно описати властивості того, що постає в художньому тексті.

Методисти виділяють декілька видів переказування, кожен із яких по-своєму унаочнює результати спостереження.

Переказ-витяг необхідний тоді, коли в процесі спостереження учні виділяють у художньому фрагменті чи й тексті в цілому окрему частину, яка становить дослідницький інтерес, виокремлюють і відтворюють її. Саме цей вид переказу унаочнює точність виконання, яка в подальшому дасть змогу забезпечити навчальну результативність аналізу, приведе до оцінок, адекватних змісту літературного матеріалу. Виходячи із поставленого завдання, школярі роблять витяг різних художніх елементів.

Відтворіть поведінку Соломії під час перевезення Остапа на російський берег Дунаю (повість М. Коцюбинського «Дорогою ціною»).

Перекажіть фрагменти тексту, у яких відображено оптимістичну, а потім песимістичну життєві позиції (казка В. Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон»).

Випишіть із твору речення, у яких зустрічаються слова Бог, земля, ліс. Відтворіть їх зміст своїми словами, опишіть названі образи (повість О. Кобилянської «Земля»).

Посилити названу діяльність можна використанням **художнього переказу** (Г.Токмань), коли учні вибирають і дослівно озвучують мовні конструкції, взяті з літературного твору. Це теж свого роду «витяг», необхідний для точності спостереження. Адже школярі повинні самостійно відібрати мовно-художній матеріал – ще один результат спостереження.

Детальний переказ варто застосовувати тоді, коли спостереження велося за цілим фрагментом, особливо важливим для пізнання авторської

художньої реальності (див. вище). Його мета – відтворити всю повноту текстуального матеріалу, виділити образи-деталі, із яких він складається. Це створить основу для усвідомлення учнями тих моментів, які стануть основою для аналітичних узагальнень.

Поруч із детальним переказом варто поставити *усне малювання* – уявне відтворення (уявний опис). У такому випадку наслідки спостереження переходять у стійку мисленнєво-образну форму (уявлення), якою школярі можуть користуватися в процесі оцінки зображеного і яка посилює інтелектуальність та емоційність уроку літератури, сприяє формуванню художніх здібностей дітей.

Корисним для споглядання фрагментів тексту, виділення його деталей є і *справжнє малювання*. Створюючи ілюстрації, школярі повинні максимально заглиблюватися в текстуальну тканину, фіксувати все те, що має бути перенесене на малюнок. Точність відтворення – запорука якості спостереження, ознака того, що учні дійсно усвідомили необхідні особливості літературного твору. Далі вони можуть порівнювати те, що намалювали, з тим, що написав автор, – ще один дидактичний момент для поглибленого осягнення художньої реальності.

Аналогічну роль виконує *зіставлення фрагментів літературного твору з ілюстраціями до них художників*. У цьому випадку школярі повинні здійснити подвійне спостереження: з одного боку, вони виділяють деталі в літературному творі, з іншого – знаходять їхні аналоги на полотні, дають оцінку точності відтворення ілюстратором.

Результативним треба вважати й створення учнями *кіносценаріїв та інсценізацій*. У кожному випадку має відбутися «занурення» в текстуальну площину. Наслідком такої роботи є опис кінокадрів (і зорового, і звукового рядів), які б могли постати на екрані (кіносценарій). Натомість інсценізація – це переведення епічного тексту в драматичний. Тут теж необхідне детальне

усвідомлення всіх художніх моментів: одних, які мають бути відсіяні, інших, що стануть основою для драматичного діалогу.

Отже, щоб забезпечити якісне сприйняття літературного матеріалу, учитель-словесник має створити умови для усвідомлення учнями всіх необхідних текстуальних особливостей. Для цього здійснюється спостереження як окремий вид діяльності. Воно повинно мати систематичний характер, відбуватися з 5 по 11 клас, перейти на рівень стійких дослідницьких навичок школярів. Тільки досягнувши належного споглядального ефекту – яскравих образних уявлень школярів від художньої організації твору, учитель може переводити вивчення на рівень аналізу та інтерпретації прочитаного.

The article describes the role of textual observation in organizing the learning process in the context of literature study. The author reveals the stages of corresponding activity as well as the purposes of various tasks and demonstrates ways of solving those didactic problems which can be managed with the help of literary observation. One of the key points is that the quality of students' reflection on the literary material is directly dependent on the vividness and depth of the impressions they gained.

Keywords: observation, literary fragment, stages of activity, reading, commenting, description, retelling.

Література

1. Бондаренко Ю. Методика шкільного вивчення сюжетно-композиційної організації епічного твору: теорія і практикум. – Ніжин: НДУ імені М. Гоголя, 2012. – 143 с.
2. Ситченко А.Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітній школі. – К.: Ленвіт, 2011. – 291 с.
3. Степанишин Б. Література – вчитель – учень. – К.: Освіта, 1993. – 240 с.
4. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю. – К.: Радянська школа, 1988. – 310 с.
5. Фролова К. П. Цікаве літературознавство. – К.: Освіта, 1991. – 192 с

Literatura

1. Bondarenko Y. Metodyka shkilnogo vyvchenna cuzhetno-kompozytcijnoji organizhatciji epichnogo tvoruu: teoriya i praktykum. – Nishyn: NDU imeni M.Gogola, 2012. – 143 s.
2. Sytchenko A.L. Metodyka navchanna ukrajinskoji literatury v zagalnoosvitnij shkoli. – K.: Lenvit, 2011. – 291 s.
3. Stepanyshyn B. Literatura – vchytel – uchen. – K.: Osvita, 1993. – 240 s.
4. Suhomlynskyj V.O. Sto porad uchytelevi. – K.: Radanska shkola, 1988. – 310 s.
5. Frolova K.P. Tcikave literaturoznavstvo. – K.: Osvita, 1991. – 192 s.